

«Живи, Туркменістан!»
Художній образ Туркменістану в спогадах
«Дар Евдотеї» Докії Гуменної*
*Початок. Продовження в наступних випусках.

I

Козинський Леонід. «Живи, Туркменістан!» Художній образ Туркменістану в спогадах «Дар Евдотеї» Докії Гуменної

Розглянуто художні особливості сформованого у спогадах «Дар Евдотеї» Докії Гуменної образу Туркменістану як країни зі своєрідним ландшафтом і кліматом, різноманітним національним життям. Вивчення письменницею туркменської мови, поїздка на мовну практику до далекої землі, повернення назад залишили у її спогадах найприємніші враження. Вже в Києві вона написала життєствердну книгу «Живи, Туркменістан!». Спогади про подорож до Туркменістану мають художні компоненти автобіографічної повісті зі значним змістотворчим публіцистичним компонентом, відтворюють низку історичних подій та барвисту галерею мемуарних портретів людей різних національностей.

Ключові слова: Докія Гуменна, особистість, «Дар Евдотеї», Туркменістан, спогади, репортаж.

Козинский Леонид. «Живи, Туркменистан!» Художественный образ Туркменистана в воспоминаниях «Дар Евдотеи» Докии Гуменной

Рассмотрены художественные особенности сложившегося в воспоминаниях «Дар Евдотеи» Докии Гуменной образа Туркменистана как страны со своеобразным ландшафтом и климатом, разнообразной национальной жизнью. Туркменский язык, поездка на языковую практику в далекую землю, возвращение назад оставили в её воспоминаниях приятные впечатления. Уже в Киеве она написала жизнеутверждающую книгу «Живи, Туркменистан!». Воспоминания о путешествии в Туркменистан имеют художественные компоненты автобиографической повести со значительным смыслообразующим публицистическим компонентом, воспроизводят ряд исторических событий и красочную галерею мемуарных портретов людей разных национальностей.

Ключевые слова: Докия Гуменная, личность, «Дар Евдотеи», Туркменистан, воспоминания, репортаж.

Kozynsky Leonid. «Live, Turmenistan!» Art image of Turkmenistan in the memories «Gift of Eudothea» by Dokia Humenna.

The artistic features of the image of Turkmenistan as a country with peculiar landscape and climat, and variey of national life was considered in this article based on the memories of Dokia Humenna in the work «Gift of Eudothea». The

writer, using her skills in the genre of reportage, vividly reproduced her place of residence and described the people she met in this land. Using the knowledge on Ukraine, she compared the characters of Ukrainians and Turkmen, singled out similar and different features of their life, socio-cultural, economic and political circumstances. Learning the Turkmen language, trip to the far land for language practice and returning back home remained in her memory as the most pleasant experience. Later in Kyiv, she wrote a life asserting book «Live, Turkmenistan! ». However, publishers, resorting to self-censorship, did not want to publish the manuscript fearing the punishing hand of the Bolshevik Party, as Dokia Humenna was declared «disloyal» to the Soviet regime. The memories of Dokia Humenna about the trip to Turkmenistan have the art components of autobiographical novel with considerable artistic journalistic component and recreate a series of historical events and colorful gallery of memoirs portraits of people of different nationalities.

Keywords: Dokia Humenna, personality, «Gift of Eudothea», Turkmenistan, memories, reportage.

I

Постановка наукової проблеми та її значення. До наукових пріоритетів українського літературознавства початку ХХІ століття увійшли питання мемуаристики на основі численних спогадів українських письменників ХХ і ХХІ століть. В спогадах відшукують риси автобіографічної повісті, публіцистичного нарису та подорожнього репортажу, літописні елементи з відтворення історичних подій, мемуарні цілісні портрети відомих людей, описи індивідуального та суспільного життя різноманітних країн. Такими є спогади Докії Гуменної «Дар Евдотеї», в яких письменниця, зокрема, записала свої враження від перебування влітку 1932 року в Туркменістані й про умови видавничої діяльності. Цією публікацією ми вводимо в науковий обіг спогади про книгу «Живи, Туркменістан!», написану впродовж голодної зими 1932 – 1933 років в Києві, але яка так і не була надрукована.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя та літературна творчість Докії Гуменної стали об'єктом погромної критики ще в 20 – 30 роки ХХ століття, коли вона була в періодиці «бита» за твори, в яких не співпадали її погляди на дійсність з ідеями більшовицької партії по прикрашенню цієї дійсності. Друга хвиля уваги піднялася в період її перебування в США. Письменниця окремою папкою зібрала публікації в

різноманітних часописах країн Північної Америки та Європи, де можна дізнатися, що про неї в різних часописах писали різноманітні критики, серед яких назовемо найвідоміших І. Качуровського та Г. Костюка [5]. В останнє десятиліття минулого століття в Україні про постать Докії Гуменної в періодичній пресі здійснювалися публікації загальнокультурного значення. Їх доповнили в наукових виданнях наукові роботи М. Васьківа [3], Л. Козинського [14], Т. Лопушан [19] та ін.; окремі статті публікувалися як частини дисертаційних досліджень, які були захищені О. Коломієць [17], Т. Николук [21], В. Родигіною [23] та іншими. А над змістовими та формальними аспектами мемуарів в українському літературознавстві працюють Т. Гажа [6], О. Галич [7], Л. Джигун [10], Т. Черкашина [25], Т. Швець [10; 26]. Питання літературознавчого та культурологічного характеру щодо історичних умов існування українського народу, які допомагають розуміти життя і боротьбу Докії Гуменної за право бути письменницею, постійно ставлять Ю. Барабаш [2], І. Дзюба [11], М. Жулинський [13], Михайлина Коцюбинська [18], М. Наєнко [20] та ін. Приклад творчого життя Докії Гуменної можна співставити з життям та творчим доробком сучасних письменників Ю. Андруховича [1], Г. Гусейнова [6], І. Драча [12], О. Забужко [22], С. Цалика з П. Селігеем [24] та ін. Підтримування добрих політико-економічних взаєностосунків між Україною та Туркменістаном продовжується в тому ж руслі взаєностосунків, які відбувалися в останнє століття, тому є актуальним вивчення спроби написання й опублікування письменницею книги про Туркменістан за наслідками своєї подорожі в умовах тоталітарної більшовицької системи життя.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає у спробі висвітлити умови поїздки до Туркменістану Докії Гуменної. Ставиться завдання проаналізувати передумову задуму такої поїздки, підготовка до неї на мовних курсах, умови перебування в Туркменістані і повернення до Києва, де була написана і не надрукована книга «Живи, Туркменістан!» на основі спогадів

«Дар Евдотеї». Також варто здійснити порівняльний аналіз особливостей світоглядних позицій письменниці і сучасних авторів.

Виклад основного матеріалу. Мемуари, які здебільшого по суті є художніми творами, можуть мати різноманітне ідейно-тематичне завдання, змістове та формальне оформлення. Спогади різних авторів можуть мати точки дотику. Так, у спогадах Докії Гуменної [4, с. 924 – 973] та Юрія Андруховича [1, с. 107 – 110] згадується місто Грац. Вони відвідували його з різних причин, в різний час. Але як для Гуменної, так і для Андруховича майже через півстоліття це місто далось на оглядини з Замкової гори, яка височіла посеред міста і звалася Шльосберг [4, с. 928]. І якби не записи спогадів Докії Гуменної, про перебування разом з іншими українцями в таборі для переміщених персон, то місто постало б перед українським читачем з погляду Юрія Андруховича, що поділився розповіддю про інтимні зустрічі та відкриттям для себе факту, що в Першій світовій війні Україна та Австрія пов'язані згадкою про загиблих, що залишилася увіковіченою меморіалом у Львові [1, с. 109 – 110]. Так у двох спогадах письменників різних епох поєдналися щасливі та трагічні миті з життя народів з українських та австрійських земель.

Постать Докії Гуменної важко обійти стороною, коли говориться про Спілку селянських письменників «Плуг» (1922) [11, с. 206]. Але вже на 1932 рік була проведена робота по знищенню Спілки з середини заснуванням комсомольської групи «Трактор», і спогади Докії Гуменної якраз розкривають усю приховану підготовку партії більшовиків до знищення українців шляхом зменшення можливостей, а далі – й повного позбавлення можливостей харчуватися. Голод український народ пережив з великими втратами. До 1933 року не дожили близько чотирьох мільйонів українців, і цим роком ще в 60-і роки лякали людей: «Я вам зроблю 1933 рік!..» [13, с. 33].

Можна зрозуміти, чому люди ще на початку радянської влади навчилися ховатися в «радянські футляри», як запропонували розцінювати роздвоєння

поведінки людей Станіслав Цалик та Пилип Селігей [24], і що по суті визнала у рецензії на їх книгу Михайлина Коцюбинська [18]. Вони боялися загинути, адже вже тільки в останні три десятки років ми почали підраховувати наші втрати, які М. Наєнко оцінює страшними цифрами: «Й. Сталін закатавав голодоморами, репресіями та параноїдальним веденням воєн близько 100 мільйонів» [20, с. 705].

На весну 1932 року Докія Гуменна за свої статті потрапила у незрозумілу й дратівливу «проробку», до якої вже у спогадах ставилася з гумором: «Одна за одною почали з'являтися у газетах та журналах погромні статті на мене. Це «Трактор» наділив мене почесним іменем «куркульська письменниця». Досі я нею ще не була. За неповним списком титулів я була ще «глитайський агент в літературі», «диверсантка в літературі», «рупор дрібної буржуазії»... Всього того читати я не могла, але по змозі збирала й нащось складала» [8, с. 324].

Оця властивість влади нагнітати ситуацію, організовувати групові виступи з засудженням діяльності людини, її світоглядної позиції залишилося на довгі наступні роки, про що свідчить віршами Іван Драч: «В три ціпи мене молотили / В три погібелі гнули... / Але я якось виживав / Бо рідну траву жував...» [12, с. 414]. Ці рядки є цінним свідченням про умови радянської дійсності, яка затрималась і в подальшому. Тому ґрунтовні спогади поета про свої роки, в які продовжувалися репресії, хотіла би бачити оформленими у відповідній книзі Оксана Забужко [22]. Очевидно, Докія Гуменна передчувала, що таке ставлення до людей ніколи не зміниться, і тому вона залишила рідну землю.

Від'їзд за межі України в далекі світи на той час Докія Гуменна не планувала. Але вона вже бачила по собі, що їй не дають писати про свою землю, свій народ так, як бачить вона, коли писала про степову Україну, про людей з Криворізько-Херсонських просторів. Письменників привчали писати на дуже віддалені від теми України твори. І Докія Гуменна чітко вказує на їх

погодження з безальтернативністю творчого життя й примітивне прикривання творчим занепадом своєї непродуктивності.

Один з її сучасників, Василь Минко, не бачив зла (або робив вигляд) як у ті часи, так і через півстоліття. Його признання у спогадах «Червоний Парнас» (Київ, «Радянський Письменник», 1972) вразили Докію Гуменну бідкання про відсутність теми. І, врешті, знайшов, взявшись розкривати тему розпущеної жінки – «отруйної рослини» [8, с. 327]. Але ще більше вразило Докію Гуменну його оповідь про постійні виїзди у відрядження від партії на село для «виконання державних завдань»: «Це ж значить: розкуркулення, викачка хліба, насильна суцільна колективізація, голод, вимерлі села, безрадісні картини колгоспного життя... От і напиши, як свої ж брати за ноги хапали та молили лишити трохи посліду дітям, та благали не виганяти з хати взимку на мороз. Вистачило б сюжетів не на одну книжку. Тільки опиши все те, що бачив і сам переживав, певний, що все це діється на добро... Чиє?

Ні він і тоді не мав чого писати, і в 1971 році не посмів про ті часи заікнутися» [8, с. 327].

Оці прив'язані до ідеології парадокси радянського життя теж підмітив Григорій Гусейнов у пізніші часи: «Автори, намагаючись знайти в усьому ідеологію, блукали між трьох степових дубів, свідомо заплющували очі на руйнацію краю, не вирізняючи того, що дивом тут залишалося і продовжувало протистояти ганебному підкоренню (хіба в щоденниках Довженка, який поблизу Нікополя оглядав руїни Запорозьких Січей, відчутний гострий біль української душі)» [9, с. 13].

Зимовий сезон 1931 – 32 років перетворив, за признанням письменниці, несвідому й політично-неписьменну початківку «на куркульську агітаторку, що «тихою сапою» протаскує якусь там контрабанду» [8, с. 331]. Це її не злякало: «І що найдивніше – ця найглибша депресія-завмирання духа ішла в парі з почуттям: *я нічого не боюся* (курсив Докії Гуменної. – Л. К.). Я нічого

проти сумління не вчинила. Знайшла я тепер свій запис у щоденникові з 8-го березня 1932 року, після остаточної викидачки мене з «Плуга»:

На цьому пленумі мене запевнили, що я в чомусь дуже сильна. Створили круг мене авреолу письменниці. І на превелике диво мені сил прибуло. Велике бажання і ніби широкі дороги розчистив пленум, створив мені хоч дико чорне, але ім'я. Етап пройдено, закінчено з тріском, блискуче. Хоч мене побили, але я виходжу з цього побиття із почуттям переможця.

Інертність порушено, от що. Тепер уже попалені кораблі, мені ні за чим жаліти і несила сидіти, обрії розкриті...» [8, с. 331].

Саме після цих рядків про возвищення над трагічними подіями у своєму житті Докія Гуменна вперше згадує за Туркменістан: «Бувають же такі виблиски серед пітьми. Це вже я ходила тоді на курси мов Близького Сходу і в перспективі була двомісячна подорож до Туркменістану» [8, с. 331].

Докія Гуменна пережила своє побиття, фальсифікацію свого листа, якого надрукували як покаянного, споглядання, як її знайомі пробували уникнути переслідувань з боку партії, імітуючи божевілля, і потрапляли до божевільні; роз'їжджалися по всіх усядах, аби віддалитися від прискіпливої і повсякчасної критики. І тому й вона, десь в такій же спробі вийти з-під тиску більшовицької партії та комсомолу, записується на курси туркменської мови, про які дізнається від Василя Мисика, що був товаришем Минка: «Це ж те, що мені тепер так пекучо потрібне: подорожі, зміна оточення. Мені треба конче побачити пустелю Кара-Кум, в ній оази. Не знаю ще що, але щось дуже для мене важливе...

І так я ще кілька місяців прожила в цьому вітристому, запилюженому, ворожому до мене Харкові, де мене викинуто на звалище, в «літературний брак». Жила я думкою про наступне відрядження на два місяці до Середньої Азії. Так було в пляні, що студенти матимуть два місяці «виробничої практики». Це давало мені можливість жити й дихати. Я старанно прихопилася до азів туркменської мови, купила собі підручника...» [8, с. 336].

Вільний від більшовицької ідеології світ літератури, до якого переселилася письменниця з таборів Ді-Пі після 50-го року (правда, і в нього вривався організований радянськими спецпідрозділами підступно-провокативний і підливний елемент [Див.: 2]), дозволяє їй у спогадах спокійно викладати матеріал подорожі до Туркменістану. В дорозі вона бачить своїх сусідів по вагону в неофіційній обстановці. Дружини високих начальників і письменників співають «блатних пісень» всю дорогу: «Не радянські соцреалістичні пісні, а ці були їм близькі до серця, всім оцим дамам, дружинам «ответственных работников», що з нудьги пішли на ці курси. Чи не варте соціологічної аналізи явище? Я не чула за цей тиждень хоч наближеної пісні до Гасиної «Барабани б'ють, сурмлять сурми...». І так наче підсумок-рефрен:

Ведь всё равно наша жизнь ломатая...

Цей вираз навіть увійшов був у побут і часто літав з уст до уст» [8, с. 338].

Довга дорога з Харкова до Середньої Азії, поворот на Туркменістан привели до очікуваної зустрічі з землею, яку мрійливо пов'язувала з рідною стороною, з Жашковим. На землі дитинства Докії Гуменної протікає річка Торч, яка дає привід їй стверджувати, що саме тут проживали літописні торки. А ще туркменська мова розкрила їй назви селищ навколо Жашкова, що до курсів не піддавалися для розуміння: «Столиця Туркменістану, Ашхабад, всього за сім кілометрів від перського кордону. Це, власне, одна з оаз пустелі Кара-Кум, що означає – «Чорні Піски». От уже стали мені й у пригоді мої таращанські та жашківські торки! У нас на Таращанщині є також назва «кара» – село Карапаші – «Чорні генерали», кара коняка, карі очі – це ж чорні... Аж тут мені блиснуло, чого я так рвалась до Туркменістану, саме до нього, а не до інших середньоазійських країн. Та це ж я в гостях у моїх далеких родичів, відділених якимись тисячоліттями. Їхні брати й свати подалися в мандри зеленими європейськими просторами, докочувалися аж до Поросся й там осіли, мої предки» [8, с. 338 – 339].

Поїздка до Туркменістану виглядає радісним втіленням дитячих мрій розгадати своє призначення і знайти пояснення побаченого. Завдяки цим признанням паломництво в деякій мірі реалізовує її дитячі спостереження над своїми почуттями, думками. Так, бачені в дитинстві обряди молитви, що здійснював «старий біблійний патріарх із довгою білою бородою, у смугастому чорно-білому талесі, у ярмулці, з прив'язаною на лобі коробочкою» [8, с. 52], вінчання в середовищі жашківських євреїв, знайоме сучасному читачу з голлівудських фільмів, «під балдахіном, що тримається на чотирьох палицях» [8, с. 52] письменниця пояснювала на перших сторінках спогадів, очевидно, завдяки побаченому в Туркменістані: «Хоч я тоді не розуміла, але картини закарбовувалися в пам'яті, потім дійшло до них пояснення.

Це ж кочовики! Кочували в пустелі і просили дощу в Єгови. Випросили, то тоді ж серед пустелі треба десь сховатися, – поробили кучки. Дощ у їхні свята це вже конечне, хоч діється на Україні, а не в синайській пустелі. Таке й вінчання. Імітація пустелі...» [8, с. 52].

Одна з перших картинок побаченого в Ашхабаді – саме на підтвердження дитячих споглядань за різноликістю та водночас одноманітністю світу: «А на самих ашхабадських вулицях я просто зупинилася й не знала, що думати. Ось сивобородий дід із посохом, як на образах малюють біблійного патріарха Авраама, жене баранів із такими ж біблійними закрученими рогами. Та ця сценка має тисячі і тисячі літ! Як вона заблукала сюди із синайських пустель? У самий центр Ашхабаду!» [8, с. 339].

І ось на фоні цих старозавітних і майже забутих сцен сучасне грізне і невідворотне проступило пам'ятником організатору всіх бід на великих просторах колишньої імперії: «Пройшла трохи далі – серед площі з бідними деревцями стоїть пам'ятник Ленінові. Найкраще оформлений пам'ятник, що я досі бачила. Привабливий був постамент, обвішаний бордовими туркменськими килимами. А як підійдеш ближче, то виявиш, що ці килими – з кахлі» [8, с. 339]. А ще відбулася зустріч із заступником Наросвіти, на якій,

як відчула Докія Гуменна, здійснювалася перевірка їх чесності перед владою та лояльністю через невинну пропозицію розказати свою біографію. Такі заходи влади були зрозумілі: «Виявилося, хто межи нас комсомолец, хто якого соціального стану. Одна дівчина, дуже похлива і ніжна, розказала, що вона – офіцерського роду. А я – що мої батьки розкуркулені, що я маю вищу педагогічну освіту, що друкувалися мої нариси про сільськогосподарські комуні та що їх засудила критика. Нащо це йому було, оця прилюдна екзекуція? Я ж певна, що він знав за кожного з нас більше, ніж ми самі. Це ж ми під самим перським кордоном, за сім кілометрів. Може хотів зловити на брехні? Ситуація така, що замовчати щось – загрозово. Та й так раптом, зненацька застукав...» [8, с. 331].

Література

1. Андрухович Ю. Грац, 2003, 2006 / Юрій Андрухович // Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. – К.: Meridian Chernovitz, Майстер книг, 2011. – 480 с.
2. Барабаш Ю. Хто ви, Вікторе Петров? Повість В. Домонтовича (Петрова) «Без ґрунту» на тлі доби і долі / Ю. Барабаш // Барабаш Ю. Не відверну лиця / Ю. Барабаш. – К.: Темпора, 2013. – С. 489 – 522.
3. Васьків М. С. «Я побувала вдома! серед свого рідного народу»: Туркменистан у спогадах Докії Гуменної / М. С. Васьків // Наукові праці. Сер. : Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Т. 170., Вип. 158. – С. 12 – 16.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України / [Дар Евдотеї]. Іспит пам'яті. Перша серія (Європа). Не на Схід, а на Захід. Частина VIII. Зошит 4. – Ф. 234. – Од. зб. 18.
5. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України / Творчість Докії Гуменної в оцінках сучасників. Рецензії. Огляди. Відгуки. Епіграми. Жарти. Бібліографічна довідка. Зошит третій. – Ф. 234. – Од. зб. 27.

6. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів: Автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.01.01 / Т. П. Гажа. – Харків, 2006. – 19 с.

7. Галич О. На маргінесах життя (огляд мемуаристики) / О. Галич // Слово і час. – 1999. – № 10. – С. 62 – 67.

8. Гуменна Д. Дар Евтодеї. Іспит пам'яті: у 2 кн. – К.: Дніпро, 2004. – Кн. 1. Київські кручі. – С. 20 – 254; Кн. 2 : Жар і крига. – С. 256 – 504.

9. Гусейнов Г. Між морем і часом. Колекція невигаданих історій / Григорій Гусейнов. – К.: Ярославів Вал, 2013. – 720 с.

10. Джигун Л. Літературний портрет українських письменників в мемуарній прозі Докії Гуменної / Людмила Джигун, Тетяна Швець // Філологічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. В. П. Мацько. – Хмельницький: ХГПА, 2015. – Вип. 2. – С. 14 – 20.

11. Дзюба І. Літературно-мистецьке життя (10 – 30-і роки ХХ ст.) І. Дзюба // Дзюба І. З криниці літ: У 3 т. / І. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. – С. 179 – 243.

12. Драч І. Гортаю свої папери... / І. Драч // Драч І. Вибрані твори: у 2 т. / Іван Драч. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2011. – Т. 1: Вірші. Поеми. – 608 с.

13. Жулинський М. 1937 рік: механізми творення політики терору / М. Жулинський // Жулинський М. Слово на сторожі нації: літературно-критичні твори / М. Г. Жулинський. – К.: Укр. письменник, 2015. – С. 33 – 38.

14. Козинський Л. В. Духовний світогляд Докії Гуменної / Л. Козинський // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Випуск 22. – Ч. 1. – К.: Акцент, 2005. – С. 126 – 137.

15. Козинський Л. В. Гуменна Докія Кузьмівна : [біогр. довідка] / Л. Козинський // Письменники Уманщини (Довідник-антологія): Статті, бібліографічні матеріали, вірші, проза, літературознавчі есеї. – Умань: Алмі, 2011. – С. 40 – 44.

16. Козинський Л. В. Любов Докії Гуменної / Л. Козинський // Боговиця. – 2016. – Ч. 16 (87). – С. 2.

17. Коломієць О. В. Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості): дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Олена Вікторівна Коломієць; М-во освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 176 с.

18. Коцюбинська Михайлина. «Людина в радянському футлярі», або «Биття і буття на літературнім вулкані» / Михайлина Коцюбинська // День. – 2010. – № 212. – 19 листопада. – Рец. на кн.: Таємниці письменницьких шухляд / С. Цалик, П. Селігей. – К.: Наш час, 2010. – 352 с. – Режим доступу : day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/lyudina-v-radyanskomu-futlyari (дата звернення: 27.11.2016). – Назва з екрана.

19. Лопушан Т. Ідея абсурдності буття в романах Докії Гуменної «Хрещатий Яр» та А. Камю «Чума» / Т. Лопушан // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 7 – 8. – С. 19 – 21.

20. Наєнко М. К. Реальний (високий) модернізм і дискурс літературно-національної катастрофи. «Розстріляне відродження» // Наєнко М. К. Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М. К. Наєнко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2012. – С. 703 – 917.

21. Николук Т. Інтелектуальний інтертекст прози Докії Гуменної : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Т. В. Николук. – К. : Б. в., 2009. – 19 с.

22. Послухайте мене, жодне чесно, на совість зроблене діло не пропадає безслідно: [інтерв'ю з Оксаною Забужко / записала Т. Кисельчук] // День. – 2016. – 17 жовтня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/top-net/posluhayte-mene-zhodne-chesno-na-sovist-zroblene-dilo-ne-propadaye-bezslidno> (дата звернення: 27.11.2016). – Назва з екрана.

23. Родигіна В. Ю. Мемуаристика Докії Гуменної : інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд.

філол. наук : 10.01.01 / В. Ю. Родигіна ; Черкас, нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 16 с.

24. Цалик С. М. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури / Станіслав Цалик, Пилип Селігей. – 2-ге вид. – К.: Наш час, 2011. – 352 с.

25. Черкашина Т. Ю. Українська мемуарно-автобіографічна проза ХХ ст.: жанрова, структурна та ідейно-художня еволюція : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.01.01 – «Українська література» / Т. Ю. Черкашина. – К. : Б.В., 2015. – 37 с.

26. Швець Т. Синтез поглядів і переконань в автобіографічній літературі Докії Гуменної / Т. Швець // Філологічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. В. П. Мацько. – Хмельницький: ХГПА, 2015. – Вип. 1. – С. 67 – 68.